

Makale Geliş Tarihi: 05.12.2018 Yayın Kabul Tarihi: 31.05.2019

**ORTA ÇAĞ'DA DOĞU VE BATI'DAKİ DİN VE DEVLET İLİŞKİLERİNİN
KARŞILAŞTIRILMASINA BİR ÖRNEK: CHARLEMAGNE VE SULTAN TUĞRUL
DÖNEMLERİ***

Murat AYLI**

Öz

Orta ağ, dinin itici güç olduğu, insanların siyasi ve sosyal yönden kendilerini farklı yöntemlerle ispatlamaya çalıŐtıĐı ağ olarak kabul görür. Böyle bir resmin oluŐmasının birçok sebebi bulunmaktadır. Bunların en önemlilerinden biri, Hristiyanlığın ve İslamiyet'in bu çağda yaygın hale gelmesidir. İki din, yayıldıkları bölgelerin siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel hayatında büyük deĐiŐimlere neden olmuŐtur. Dolayısıyla, tarihi değere sahip birçok olayın arka planında doğrudan ya da dolaylı olarak dini etmenlerin etkili olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra hükümdarların, çoğu zaman, gerek din ve gerekse din adamları aracılığıyla hedeflerine ulaŐtıĐı olmuŐtur. Konuyla ilgili olarak Karolenj İmparatoru Charlemagne ve Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey dönemleri örnek gösterilebilir. Çağdaş olmayan iki hükümdarın yaŐadıkları dönem arasında yaklaşık iki buçuk asırlık zaman farkı bulunmaktadır. Ayrıca Charlemagne Hristiyan, Tuğrul Bey ise Müslümandır. Bu farklılıklara rağmen Charlemagne'nın Papa III. Leo tarafından "Roma imparatoru" ilan edilmesinde ve Tuğrul Bey'e Halife el-Kaim tarafından "Doğu'nun ve Batı'nın Hükümdarı" unvanının verilmesinde, benzer özellikteki dini ve siyasi nedenlerin etkili olduğu görülmüŐtür. Bu alıŐmada Charlamagne-Papa ve Tuğrul Bey-Halife ilişkileri temel alınarak, din ve devlet iliŐkilerine yönelik bir karŐılaŐtırma yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Orta ağ, Charlemagne, Tuğrul Bey, Papa, Halife.

**AN EXAMPLE ABOUT COMPARISON of RELIGION and STATE RELATIONS
BETWEEN EAST and WEST in the MIDDLE AGES: PERIODS of CHARLEMAGNE
and SULTAN TUGRUL**

Abstract

Middle Ages is an accepted era in which religion is dominant and people try to prove themselves differently, either politically or socially. There are many reasons for the formation of such a picture. One of the most important of them is that Christianity and Islam become widespread in this age. Two religions have made major changes in the political, socio-economic and cultural life of the regions in which they have spread. Therefore, it is seen that the religion factor is directly or indirectly influenced by the background of many historical values. Besides the rulers have reached their aims through the religion and also the clergy. As an example of this subject, we can show the periods of the Emperor of Carolingian, Charlemagne and the Sultan of Great Seljuk, Tugrul Bey. There are about 250 years between the two non-contemporary monarchs. Additionally Charlemagne was a

* Bu alıŐma, 07-09 Nisan 2018 tarihlerinde Antalya'da gerekleŐtirilen *Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Sempozyumu*'nda szl bildiri olarak sunulmuŐtur.

** Doktora Ğrencisi, Tokat GaziosmanpaŐa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstits Ortaağ Tarihi Anabilim Dalı. e-posta: muratacayli55@gmail.com ORCID: 0000-0002-1076-427X.

Christian and Tugrul Bey was a Muslim. Despite these differences, there had become effective similar religious and political reasons, Charlemagne had declared "Roman emperor" by Pope III. Leo and had given the title of "The Ruler of the East and the West" to Tugrul Bey by Caliph al-Kaim. In this study, a comparison will be made on the basis of religion and state relations based on the relation of Charlamagne-Pope and Tugrul Bey-Caliph.

Key Words: Medieval, Charlemagne, Sultan Tugrul, Pope, Caliph.

GİRİŞ

Dünya tarihine damgasını vuran pek çok önemli olayın yaşandığı Orta Çağ, genel olarak dinlerin ve dini değerlerin hakim olduğu çağ olarak kabul edilir. Hatta din toplumlar üzerinde o kadar etkilidir ki, neredeyse Yaratıcı ve mucizeler olmaksızın dünya açıklanamaz durumdadır (Watt, 2013: 111; Agibalova ve Donskoy, 2017: 48). Orta Çağ'ın tarihin en dindar dönemi (Kılıçbay, 2005: 79) olarak tanımlanmasında Hristiyanlığın ve İslamiyetin oynadığı rol büyüktür. İki semavi din, bilinen dünyanın çoğu noktasına yayılmayı ve pek çok önemli hadisenin itici gücü olmayı başaramıştır. Söz konusu dönem kuşkusuz birçok farklı din ve inancı da barındırmaktadır. Fakat incelenen konu iki dinin ve hükümdarlık döneminin kıyaslanması şeklinde sınırlandırıldığı için ağırlıklı olarak Roma Katolik Kilisesi ve Abbasi Halifeliği üzerinde durulacaktır.

Charlemagne Öncesi Papalığa Genel Bir Bakış

Roma Katolik Kilisesi, yaygın kullanılan adıyla Papalık, kökenini Hz. İsa'nın havarilerinden Aziz Petrus'un, halef olarak Roma piskoposunu bırakmasına dayandırır (Logan, 2002: 5; Collins, 2009: 22-34; Gündüz, 2015: 181). Aziz Petrus'dan yetki alındığı iddiası Papalığı, Hristiyan dünyasında ayrıcalıklı bir konuma yükselten mühim bir olaydır. Fakat bu durumun imparatorluk yönetiminin ikiye bölünmesinin ardından değişime uğradığı görülmektedir. Theodosius'un 381 yılında aldığı "Konstantinopolis piskoposu Roma piskoposuyla eşittir" kararı Papalık aleyhine büyük prestij kaybına neden olmuştur¹. Buna karşılık Papalığın, Constantinus tarafından verildiğini iddia ettiği "Donatio Constantini"²yi (Constantin Bağışı)³ delil göstererek, üstünlük iddiasını Orta Çağ boyunca savunduğu görülmektedir (Bauer, 2014: 76).

¹ Papalık ve Konstantinopolis patrikliği arasındaki nüfuz mücadelesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Pirenne, 2012: 277-280)

² Metnin İngilizce tercümesi için bkz. (Henderson, 1903: 319-329).

³ Konstantin Bağışı, İmparator I. Constantinus tarafından Papa I. Sylvester'a verildiği iddia edilen, Papalığın Hristiyan dünyasındaki bütün inanç ve ibadet konularındaki mutlak üstünlüğünü ve Batı Roma imparatorluğu üzerinde dünyevi yönetim yetkisinin olduğunu bildiren metindir. Metin, Batı Roma toprakları üzerinde kurulan her devletin Papalığın vesayeti altına sokulmasına olanak tanıyordu. Ancak metnin sahte olduğu 1440'da Lorenzo Valla tarafından ispat edilmiştir (Boba, 1990: 215-239). Makalenin İngilizce tercümesi için bkz. (<http://faculty.washington.edu/ewebb/BobaDonatioConstantini.pdf>.)

Orta Çağ'da Doğu ve Batı'daki Din ve Devlet İlişkilerinin Karşılaştırılmasına Bir Örnek: Charlemagne ve Sultan Tuğrul Dönemleri

476 yılı Batı Hristiyanlığı için oldukça zor geçecek yılların başlangıcıdır. Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışının ardından askeri koruma gücünden yoksun kalan Papalık, Hun, Ostrogot ve Lombard saldırıları sonrasında harabeye dönen Roma'da varlık mücadelesi vermektedir. Bu nedenle Clovis'in 498 veya 499 yılında emrindeki askerlerin çoğuyla birlikte Reims piskoposu Remigius tarafından vaftiz edilmesi (Schâferdiek, 2008: 63-64), Hristiyanlık tarihi için önemli bir gelişmedir. Çünkü onun, hayatı boyunca Doğu Roma imparatorunun gölgesinde kalmış olmasına rağmen "Yeni Konstantin" unvanını alması, Papalığa dayalı yeni bir Roma İmparatorluğu'nun temellerinin atılması anlamına geliyordu (Bauer, 2014: 200).

737 yılına gelindiğinde, Frank kralı IV. Theuderic'in ölümünden sonra Merovenj tahtına yeni bir kral seçilememiştir. Bu yüzden kralın saray nazırı Charles Martel, vekaleten yönetimi elinde bulunduruyordu. Bu görevi ifa eden Charles Martel'e bir yıl sonra Lombard saldırılarına karşı savunmasız kalan Papa III. Gregorius'un yardım mektubu ulaştı. Papa "...Ey evladım, kiliseye ve bize yardım ederek burada ve gelecekte havarilerle aynı lütuflara ulaşacaksınız. Aziz Petrus'u, bizi ve seçilmiş halkımı savunarak amacınızın inancını, sevgisini ve kararlılığını tüm halklar tamsin. Çünkü bunu yaparak dünyada ve cennetteki sonsuz yaşamda kalıcı üne kavuşacaksınız" (Thatcher ve McNeal, 1905: 102) sözleriyle Franklara, "Tanrı adına savaşanlara sunulan kurtuluş" umudunu vadediyordu. Papanın bu talebi, Merovenj-Papalık ilişkisini bir üst aşamaya taşıyabilirdi. Fakat Charles Martel politik düşünerek bu yardım talebine olumlu cevap veremeyeceğini bildirdi (Bauer, 2014: 407). Papanın umutla beklediği Frank yardımı, Charles'ın ölümünden sonra gelecekti.

Papa Zacharias'ın, Lombard tehlikesine karşı yeniden Frankların yardımına başvurması, Karolenj imparatorları ve papalar arasında yıllarca devam edecek olan ilişkilerin ilk adımı kabul edilir. Çünkü Clovis ile başlayan Papa-Merovenj kralları ilişkisi, III. Pepin döneminde yeni bir boyut kazanmıştır. Şöyle ki, papa yardımlarına karşılık Pepin'i "gücü elinde tutan kişi kral olmalıdır" ifadesiyle 751 yılında Frank kralı ilan eder. Böylelikle, Merovenj soyundan gelenlerin krallıkta hak iddia etmeleri engellenmiş ve krallık tacı Pepin'in soyundan gelenlere verilmiştir (Logan, 2002: 72; James, 1982: 158; Bauer, 2014: 408). Bu hanedan değişikliği, Karolenj İmparatorluğu'nun kuruluş temelini oluşturur. Krallığını meşrulaştıran III. Pepin'in bu lütfun karşılığı olarak Ravenna'yı Aziz Petrus kilisesine bağışladığını ilan etmesiyle de Papalık, yönetebileceği bir toprak parçasına sahip oluyordu (Roberts, 2015: 161). "Donatio Pepini" (Pepin Bağışı) olarak adlandırılan olayla birlikte, siyasi varlığını XIX. yüzyıla kadar devam ettiren Papalık Devleti'nin temelleri atılmış oldu.

Papa-kral iş birliği her iki tarafın çıkarlarına tam olarak uyuyordu. Bu kaniya, Papa II. Stephanus'un Donatio Constantini'yi III. Pepin'e sunmasından sonra aldığı tepkiden varılabilir. Pepin'in bağışladığı toprakların halihazırda Papalığa ait olduğunu gösteren bu belge, yakın zamanda yazıldığı oldukça belirgin olmasına rağmen III. Pepin'in tepkisini çekmedi (Bauer, 2014: 409). Çünkü o, saray nazırlığından krallığa yükselmesini papaya borçluydu ve bunun, bağışlanacak küçük miktardaki toprak parçasından daha fazla getirisi vardı.

Charlemagne-Papa İlişkileri

III. Pepin'in 768 yılında ölümünden sonra Frank toprakları iki oğlu Charlemagne ve Carloman arasında bölüştü. Charlemagne, kardeşinin kısa süre sonra ölümü üzerine Frankların tek kralı olarak hükmetmeye başladı (Einhard, 1960: 26-27). Saksonlar, Lombardlar, Avarlar, Emeviler ve Macarlar üzerine düzenlediği seferler ile Batı Avrupa'nın neredeyse tamamına hakim olan Charlemagne, Hristiyanlığı, Doğu Avrupa'da Saksonya, Polonya ve Bohemya'ya kadar yaymayı başarıyordu.

Charlemagne ülkesini savaflara sokup fetihler yapmanın ötesinde çarpıcı reformları olan bir hükümdardı⁴. Roma hukukunu temel alan yasalar koyması, ortak bir para birimi kullanması, Latince'yi eğitim ve bilim dili haline getirmesi ve manastır birliğini kurması şeklinde özetlenebilecek reformları ile Avrupa'ya, tarihçilerin "Karolenj Rönesansı" adını verdiği dönemi yaşattı. Ayrıca bu dönem, Batı'nın barbar olarak adlandırdığı dünya ve Roma dünyasının birbiriyle kaynaştığı, Roma İmparatorluğu'nun dağılmasının ardından ortaya çıkan birleşik Avrupa ideali yolundaki ilk girişim olarak kabul edilir (Fichtenau, 1964: 82-85; Roberts, 2015: 162; Nelson, 2014: 128-13; Deanesly, 2005: 52-61).

Charlemagne'nın Frankların tek kralı olduğu yıllarda I. Hadrianus papa seçilmişti. İki taraf arasında birbirlerinin sınırlarını aşmayan dostane bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Charlemagne ara vermeden fetihlerine devam ederken halkına dini liderleri olarak papaya tabi olmalarını, papa da Hristiyanlara dünyevi liderleri olarak Charlemagne'a boyun eğmelerini öğütüyordu. Yaklaşık çeyrek asır süren bu iş birliği Batı Avrupa nüfusunun neredeyse tamamının Hristiyanlığı benimsemesini sağlayacaktı. Aynı zamanda Jacques Le Goff'un ifadesiyle, birleşik bir Hristiyan Avrupa kültürü oluşmasını da (Le Goff, 2015: 41).

Charlemagne ve Hadrianus arasındaki münasebet Carloman'ın ölümünden sonra oğlunun Lombard kralına sığınması sonrasında yaşanan gelişmelerle başladı. Carloman'ın oğlu, babasının Charlemagne'nın kontrolü altındaki topraklarına hükmedebilmek için bir destek arayışı içindeydi. Bu amaçla Lombard kralı Desiderius'un yardımına başvurmuştu. Ayağına kadar gelen Frankların iç işlerine müdahale etme fırsatını kaçırmak istemeyen Desiderius, papaya baskı yaparak Carloman'ın oğlunun Frankların tek kralı olarak takdis edilmesini istedi. Papanın bu talebi reddetmesi üzerine ise Roma'yı kuşattı. Olayları dikkatle takip eden Charlemagne'nın, Lombard tehdidini tamamen ortadan kaldırmak amacıyla 773 yılında çıktığı sefer, Lombardların başkenti Pavia'nın ele geçirilmesi ve Desiderius'un sürgün edilmesiyle sonuçlandı. "*Lombardların Kralı*" unvanını alarak demir tacın sahibi

⁴ Oldukça dindar bir kişiliğe sahip olan Charlemagne, Hristiyanlığın öğretilmesini ve tüm Avrupa'ya yayılmasını görev sayıyordu (Einhard, 1960: 54-55). Saksonlara uyguladığı gibi, kılıç zoruyla da olsa Avrupa'yı Hristiyanlaştırıyordu (Le Goff, 2015: 156). Bu trajik olaylara rağmen, onun dindar ve entelektüel bir lider olduğunu ispatlayan birçok eylemi bulunmaktadır. Örneğin ruhban sınıfın uygun davranışlar sergilemeleri gerektiğini savunmuş ve bunu kanunnamelerinde belirtmiştir. Soissons ve Metz'de iki ilahi söyleme okulu açmış, birkaç Benedikten manastırının kurulmasını sağlamıştır. Avrupa'nın çeşitli yerlerinde yapılan katedrallere maddi yardımlarda bulunmuştur (Genç, 2013: 131).

Orta Çağ'da Doğu ve Batı'daki Din ve Devlet İlişkilerinin Karşılaştırılmasına Bir Örnek: Charlemagne ve Sultan Tuğrul Dönemleri

olan Charlemagne, 774 yılı Paskalya Bayramı'nı Papa Hadrianus'un misafiri olarak Roma'da geçirdi (Einhard, 1960: 27-30; Collins, 1998: 40-41).

Papa Hadrianus, Lombard tehlikesine rağmen Carloman'ın oğlunun takdisini reddederek büyük bir risk almıştı. Hiç şüphesiz Papa II. Stephanus ve III. Pepin ile başlayan Karolenj-Papalık ittifakının bozulmasını istemiyordu. Bu nedenle Charlemagne'nun öfkelenmesine sebep olabilecek bir davranış yapmaktan kaçınmış olması muhtemeldir. Ayrıca Bizans İmparatorluğu'nun, Papalığa yönelik baskılarını arttırdığı bir dönemde Franklarla ters düşmek istenebilecek en son şeydi. Charlemagne ise hem devletin iç işlerine karışmak isteyen Desiderius'a müdahale ederek Lombard tehdidini ortadan kaldırmış, hem de Hristiyan dünyasında dinin koruyucusu olarak büyük bir şöhrete kavuşmuş oluyordu.

Hadrianus'dan sonra papa seçilen III. Leo, seleflerinin aksine Papalığın yetkilerinin daha fazla olması gerektiği düşüncesindeydi. Üstelik bunu gerçekleştirmeye yönelik bir takım faaliyetlerde bulunmuştu. Susan Wise Bauer'in dediği gibi, bu durum kaynaklarca tam olarak desteklenememiş olsa da, muhtemelen vergilerin kiliseye ödenmesi ve daha fazla toprağın kilisenin kontrolünde olması gibi istekleri papanın, Romalı soylular ile karşı karşıya gelmesine neden oldu (Bauer, 2014: 428-429). Soylular tepki olarak asil bir soydan gelmediği ve topraklarını ellerinden almaya teşebbüs ettiği gerekçeleriyle onu bir manastıra kapattı. Papa, aldığı işkence ve ölüm tehditleri üzerine Roma'dan kaçarak Paderborn'a sığındı ve Charlemagne'dan gelecek yardımı beklemeye koyuldu (Genç, 2016: 147).

800 yılında gerçekleşen bu olayda papa ile birlikte Roma'ya gelen Charlemagne, bir konsil toplayarak papanın ve soyluların savunmalarını dinledi. Ancak papa suçlu olsun ya da olmasın tekrar görevinin başına getirilmeliydi. Çünkü o Tanrı'nın vekiliydi; onu korumak Charlemagne'nun görevidi. Fakat bunun için demir yumruğun gösterilmesi gerekmişti. III. Leo'nun, Aziz Petrus katedralinde İncil üzerine el basarak her türlü suçtan tövbe ettiğine dair yemin ettiği sırada Charlemagne ve askerleri ona eşlik etmekteydi. Bu suretle Roma halkından gelebilecek bir direnişin önüne geçilmiş oldu. Romalı soylular sürgün edilirken, papa yeniden makamına oturtuldu (Cosman ve Jones, 2008: 8; Wilson, 2006: 76). Papalık, büyük bir tehlikeden yine Frankların yardımıyla kurtulmuş oluyordu. Bu yardımın karşılığı çok zaman geçmeden alınacaktı.

Charlemagne'nun, 800 yılının Noel'ini geçirmek üzere Roma'da kalma kararı, Avrupa tarihinin dönüm noktalarından biridir. Sabah ayinine katılan Charlemagne, III. Leo tarafından başına altın bir taç yerleştirilerek "*Imperator et Augustus*" (Roma İmparatoru) ilan edildi (Einhard, 1960: 56-57). Bu, daha önce yaşanmayan bir durumdu. Hiç kimse bu unvanı kullanarak Bizans imparatorunu karşısına almayı göze alamamıştı. Ancak siyasi ortam buna müsaitti. Ortada, Doğu Roma'dan çekinmeyi gerektirecek bir durum yoktu. Böylece, Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından yaklaşık 325 yıl sonra Roma İmparatorluğu yeniden ihya edilmiş oluyordu. Charlemagne, bunu kanıtlamak istercesine mührüne "*Renovatio Romani imperii*" (Roma İmparatorluğu'nun yeniden doğuşu) yazıtını kazıtmıştı (Chrysostomides ve Heuser,

2006: 145; Roberts, 2015: 163). O artık, “*rex a Deo coronatus*” (Tanrı tarafından taçlandırılmış kral) idi (Le Goff, 1988: 268).

Sultan Tuğrul Öncesi Halifeliğe Genel Bir Bakış

İslamiyet, Hz. Muhammed’in 610 yılında peygamber olmasının ardından hızla tüm Arap yarımadasına yayıldı. İslam dininin peygamberi ve kurulan devletin yöneticisi olması nedeniyle Hz. Muhammed tarafından yürütülen dini ve siyasi faaliyetler, onun vefatından sonra yerine geçen halifeler tarafından devam ettirildi (Noth, 1999: 21). Hz. Muhammed kendisinden sonra yerine kimin geçeceğini vasiyet etmediği için Halifelik makamına atanacak kişi seçimle belirlenmişti. Sonraki üç halifenin seçimi de aynı şekilde gerçekleşti. Ancak beşinci halife Muaviye, oğlu Yezid’i halife olarak bırakarak bu uygulama son verdi. Halifeliğin bu şekilde saltanat haline dönüştürülmesiyle Emevi Halifeliği dönemi başlamış oluyordu (Zeydân, 2012: 129; Serdar, 2018: 38).⁵

661-750 yılları arasında hüküm süren Emevi halifeleri, izledikleri siyasi ve askeri politikalar ile devletin sınırlarını doğuda Türkistan’dan, batıda İspanya’ya kadar genişletti. Bunu, ekonomik ve kültürel sahadaki önemli gelişmeler izledi. Bütün bunlara rağmen, yürüttükleri birtakım yanlış politikalar toplum içerisinde ayrılıklara yol açmıştı (Ocak, 2002: 312). Genel itibarıyla dini ve siyasi odaklı ortaya çıkan ayrılıklar, Emevilerin sonunu getirecek isyan hareketlerini tetiklemekle kalmadı; ortak hedefleri Emevileri hilafetten uzaklaştırmak olan Ali taraftarları, Abbasi ailesi taraftarları ve Horasanlılar gibi gruplar Emevileri yönetimden uzaklaştırma konusunda başarılı oldular. Bu hareketin başını çeken, peygamberin amcası Abbas’ın soyundan gelenlerin Emevi sülalesini kanlı bir biçimde ortadan kaldırmasıyla Abbasi Halifeliği dönemi başlamış oldu (Hitti, 1989: 434-438).

Abbasiler döneminde Halifeliğin durumu yine değişmiyor, saltanat usulü olduğu gibi uygulanmaya devam ediyordu. Bu şekilde Abbasi halifeleri, IX. yüzyılın sonuna kadar siyasi güçlerini korumayı başardılar. X. yüzyıla gelindiğinde ise hilafet otoritesi sarsılmaya başlamıştır. Halifelerin atadığı yöneticiler, merkezden bağımsız bir şekilde hareket eden ve Halifeliğe sadece dini olarak bağlı kalan devletler kurmuşlardır. Ağlebiler, Saffârilere, Tolunoğulları, İhşidiler gibi devletler Abbasilerin parçalanışının ilk belirtileridir (Adalıoğlu, 1986: XXV). Öte yandan Abbasi halifesinin İslam dünyasının tek halifesi olma durumu da uzun süre devam etmeyecektir. Şöyle ki, X. yüzyılda İslam dünyasında, üç ayrı merkezde üç ayrı halifenin bulunduğu bir tablo ortaya çıktı. Bağdat’ta Abbasiler, Kuzey Afrika’da Şii Fatimiler⁶ ve İspanya’da Endülüs Emevileri (Hasan, 1985: 172). Bunlardan Fatimi-Endülüs mücadelesi Kuzey Afrika ve İspanya’da bölgesel olarak etkili olurken, Fatimi-Abbasi mücadelesi ise İslam dünyasının büyük bir kısmını etkileyen bir boyuta ulaşmıştır. Tarafların siyasi mücadelesi, mezhep mücadelesi ile paralel ilerlemekteydi. Bu mücadeleler, ilerleyen

⁵ Emevilerin halifeliği saltanata dönüştürmede ürettiği fikirler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; (Black, 2010: 43-45).

⁶ Ubeydullah el-Mehdi tarafından 909 yılında Ifrikiyye’de kurulmuştur. (İbnü’l-Esir, 1991a: 25).

Orta Çağ'da Doğu ve Batı'daki Din ve Devlet İlişkilerinin Karşılaştırılmasına Bir Örnek: Charlemagne ve Sultan Tuğrul Dönemleri

yüzyıllarda halifelerin siyasi güçlerini kaybetmelerine rağmen hükümdarlar eliyle devam edecekti.

945'de Büveyhilerin kurulması Abbasilerin siyasi durumunu daha da zora sokan bir gelişmedir. Abbasi halifesi Müstekfî Billah'ın davetiyle Bağdat'a giren ve Emîr'l-Ümera⁷ tayin edilen Ahmed b. Büveyh, halifenin gözlerine mil çektirerek yerine Mutî' Lillâh'ı halife tayin etti (İbnü'l-Esir, 1991a: 384-386; Hasan, 1985; 173). Bu tayin Abbasi halifelerinin Büveyhilerin denetimi altında hareket etmek zorunda kaldıklarının ve iktidarı kaybettiklerinin göstergesidir (Kapaşahin, 2012: 193).

Siyasi güçlerini büyük ölçüde kaybeden Abbasi halifeleri, artık sadece dini otorite olarak kabul görüyorlardı. Büveyhiler siyasi nedenler ile de olsa Abbasi halifelerini dini lider olarak tanımaya devam ettiler. Bu noktada, Muhammed Muhtar eş-Şankıtî'nin yerinde ifadesiyle, Abbasilerin artık kendilerini ait olduğunu ve bu sebeple onu Mısır'daki rakipleri Fatımilerden korumaları gerektiğini düşünmüş olmaları muhtemeldir (Şankıtî, 2016: 98). Öte yandan Doğu'da, Gazneliler ve Karahanlılar gibi Abbasi hilafetine bağlı yeni güçlerin ortaya çıkışı Abbasi Halifeliğini ümitlendiren siyasi gelişmelerdi. Fakat asıl önemli gelişme, Osman Gazi Özgüdenli'nin belirttiği gibi, Selçukluların ortaya çıkışı ve kısa sürede İran'a hakim olmaları oldu (Özgüdenli, 2013: 102-103).

Sultan Tuğrul-Halife İlişkileri

Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Tuğrul Bey ve dönemin Abbasi halifesi Kâim Biemrillah arasındaki ilk münasebet, 1038 yılında Gaznelilere karşı kazanılan Serahs zaferi sonrasında başladı. Savaşın ardından Nişabur'u ele geçiren Selçuklular siyasi ve idari örgütlenmeye başlamış bulunuyorlardı (Özgüdenli, 2013: 102-103). Bu esnada Selçukluların faaliyetlerini takip eden Halife Kâim, Tuğrul Bey'e elçi yollamıştı. Tuğrul Bey de karşılık olarak halifeye saygılarını ileterek başlayan bir mektupla cevap verdi (Abû'l-Farac, 1987: 296).

1040 yılında Gaznelilere karşı kazanılan Dandanakan Savaşı sonrasında "Sultan" unvanını alan Tuğrul Bey, çevresindeki hükümdarlara fetihnameler gönderdi. Bir elçi de kazanılan zaferi haber vermek ve Selçuklu saltanatını onaylatmak amacıyla Halife Kâim'e yollanmıştı. Tuğrul Bey, Selçukluların Abbasilere ve Sünni mezhebine olan bağlılığını bildiriyor ve Gaznelilere karşı verilen mücadelenin nedenlerini açıklıyordu (Abû'l-Farac, 1987: 299; Köymen, 1976: 17-18). Aynı zamanda halifeye kötü davranan Büveyhi hükümdarı Celâlû'd-Devle'ye de bir mektup yazarak halifeye karşı saygılı olması gerektiği ikazında bulunuyordu. (İbnü'l-Esir, 1991b: 390; Ocak, 2002: 331). Bu gelişmelerden anlaşılacağı üzere Tuğrul Bey halifeye bağlı olduğunu, onu mevcut tehlikelerden koruyabileceğini göstermek istemiştir.

Tuğrul Bey 1044 yılında halifeye kendisine gerekli saygının gösterilmesini beklediğini bildiren ikinci bir elçi gönderdi. Mektubunu "*Benden öncekilerin derecesinde saygı görmekte beraber, bana yapılacak hizmetlerin ve beni ayırt eden unvanların onlardan*

⁷ Emîr'l-Ümera, ordu başkumandanlığı, valiler ve yüksek dereceli memurlardan sorumlu olarak atanan kişidir. 936 yılında Halife Râdî bu görevlerden kendi eliyle vazgeçerek yeni bir sistem ortaya çıkarmıştır. (Adalıoğlu, 1986: XXVI).

üstün olacağına sanıyorum” sözleriyle bitirerek daha fazla itibar beklediğini belirtmekteydi (Abû'l-Farac, 1987: 299; Adalıoğlu, 1986: 6). Halife cevabını, devrin önemli alimlerinden Mâverdî ile gönderdi (İbnü'l-Esir, 1991b: 398). Mâverdî'nin görevi yalnızca elçilik değildi. Tuğrul Bey'in yanında kaldığı bir yıllık sürede Halife Kâim'in istediği gibi Selçukluları gözlemlemiş ve onlar hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olmuştu. Halifenin Mâverdî gibi önemli bir şahsı elçi olarak göndermesi, Abbasi-Selçuklu ilişkisini olumlu yönde geliştirmek istediğinin göstergesidir (Köymen, 1976: 36; Ocak, 2002: 317-318).

Karşılıklı gelip giden elçi trafiğinden sonra halife, Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etti. Tuğrul Bey, kaynaklara yansıdığı şekliyle hacca gitmek, hac yollarını temizlemek ve Fatimileri ortadan kaldırmak hedefleriyle Bağdat'a doğru yola çıktı (İbnü'l-Esir, 1991b: 462). 18 Aralık 1055 yılında Bağdat'a giren Tuğrul Bey, Büveyhi hükümdarı Melikü'r-Rahim ve komutanlarını hapsedirerek Bağdat'taki Büveyhi hâkimiyetine son verdi (Merçil, 1992: 498; Köymen, 1976: 47). Bağdat camilerinde hutbe Tuğrul Bey adına okundu. Halifelüğün koruyuculuğunu üstlenen Tuğrul Bey, İslam dünyasındaki otoritesini arttırmış oluyordu.

Melikü'r-Rahim'in komutanlarından Arslan Besasiri, Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesi üzerine şehri terk ederek Fatimi halifesi Mustansır ile görüşmelere başlamıştı. Tuğrul Bey'in, kardeşi İbrahim Yınal'ın isyanını bastırmak üzere Bağdat'tan ayrılması onun için kaçırılmayacak bir fırsat oldu. Arslan Besasiri, 1058 yılında Bağdat'ı işgal ederek hutbeyi, Fatimi halifesi Mustansır adına okuttu. Bu tehlike karşısında Halife Kâim, Bağdat'ı terk etmek ve bir yıl boyunca sürgün hayatı yaşamak zorunda kaldı (İbnü'l-Esir, 1991b: 488; Özdemir, 2008: 325). İbrahim Yınal isyanını bastıran Tuğrul Bey halifenin içine düştüğü durumu haber alır almaz tekrar Bağdat'a yöneldi. Halife hapsedildiği kaleden kurtarılarak tekrar makamına oturtuldu. Yakalanan Besasiri ise öldürüldü (İbnü'l-Esir, 1991b: 491). Böylece bir başka Şii Fatimi tehdidi ortadan kalkmıştır.

Bu başarılarından dolayı Tuğrul Bey'i huzuruna kabul eden Halife Kâim minnettarlığını belirterek sultana yakınlık gösterdi. Ona, doğru yoldan ayrılmaması, adaleti yayması ve zulmü ortadan kaldırması için çalışmaya devam etmesi teşviklerinde bulundu. Ardından Tuğrul Bey'i "*Sultanu'l Meşrik ve'l Mağrib*" (Doğunun ve Batının Sultanı) ilan etti (İbnü'l-Esir, 1991b: 490; Sıbt İbnü'l-Cevzi, 2011: 120; A. İbnü'l Cevzi, 2014: 32-33). Ayrıca Abbasi hilafetine bağlı toprakların yönetimini Sultan Tuğrul'a devrettiğini duyurdu. Bu şekilde, W. Barthold'un ifade ettiği gibi, dünyevi hakimiyet daha önce İslam dünyasında örneğine rastlanmayan bir şekilde değer kazanmış oluyordu. Artık Abbasi halifesinin otoritesinin kabul gördüğü bölgelerde, halifenin yanında Selçuklu sultanı da vardı (Barthold, 2006: 56-57). Halife, siyasi yetkilerini kendi rızasıyla sultana devredip, sadece dini bir otorite olarak kalmayı kabul etmiş oluyordu (Köymen, 1976: 41; Black, 2010: 144).

Değerlendirme ve Sonuç

Orta Çağ'ın son derece ehemmiyetli iki olayının karşılaştırılması noktasında birtakım uyumsuzlukların ve eksikliklerin olabileceği belirtilmelidir. Ancak bazı önemli

Orta Çağ'da Doğu ve Batı'daki Din ve Devlet İlişkilerinin Karşılaştırılmasına Bir Örnek: Charlemagne ve Sultan Tuğrul Dönemleri

araştırmacıların da meseleye dikkat çekmiş olmaları, konunun işlenmeye değer nitelikte olduğunu göstermiştir. Bahsi geçen araştırmacılar, Frankların Hristiyanlığı ve Selçukluların İslamiyeti kabullerinden sonra oynadıkları rolün benzerliği üzerinde durmuşlardır. Örneğin John Joseph Saunders, Frankların Katolikliğe geçmesi Avrupa açısından ne kadar önemliyse, Selçukluların İslamiyeti kabul etmelerinin de Asya'nın geleceği açısından o derece ehemmiyetli olduğu şeklinde bir genelleme yapmıştır (Saunders, 2002: 145). Claude Cahen, konuyu daha da özelleştirerek Bağdat'taki halifelerin Selçuklu sultanlarıyla ilişkisinin, Batı'da, Charlemagne ve Papalık arasındaki ilişkiye benzediğini belirtir (Cahen, 1969: 146). Şankıtî ise, çok az tarihinin Frankların ve Türklerin tarihi süreçlerindeki paralelliğin farkına vardığını ifade eder (Şankıtî, 2016: 45).

Orta Çağ'da, Hristiyan ve İslam dünyasındaki din-devlet ilişkileri her dönem aynı şekilde devam etmemiş, birtakım siyasi ve sosyo-kültürel olayların etkisiyle ciddi değişikliklere uğramıştır. Örneğin, yayılış döneminde Roma imparatorları ve Hristiyanlar arasındaki ilişkiler, Hristiyanların imparatorlara bağlılık yemini etmemeleri ve kan dökme fikrine tamamen karşı olmaları gibi nedenlerle oldukça kötüdür (Le Goff, 2017: 110). Bu durum Milano Fermanı'na kadar da bu şekilde devam etmiştir. İmparatorluğun dağılışının ardından Roma mirasını devralma yarışına giren yeni krallar, bunun gereği olarak, bir süre sonra Hristiyanlığı kabul etmeye başlamışlardır. Bu, ilk olarak Merovenjler ve ardından Karolenjler döneminde, Avrupa'nın yeni kralları ve papalar arasındaki ilişkileri yeni bir boyuta taşıyan önemli bir gelişmedir.

İslam dünyasında, İslam devletinin kurucusu Hz. Muhammed'in hem peygamber hem de devlet yöneticisi olması nedeniyle, başlangıçta iki unsur tek kişide birleşmiş vaziyetteydi. Bu durum, halifenin dini ve siyasi otorite olarak kabul edilmesi şeklinde, Emeviler ve Abbasiler devrinde de devam etti. Fakat bir süre sonra halifeler, otoritelerindeki zayıflığın sonucu olarak karşılarında siyasi ve askeri güce sahip hükümdarları bulmuşlardı. Böylece, bir tarafta halifelerin, diğer tarafta da hükümdarların olduğu ikili bir ilişki ortaya çıktı. Büveyhiler döneminde halifelerin aleyhine gelişen ilişki, Büyük Selçuklular döneminde daha farklı bir boyuta ulaşıyordu.

Orta Çağ'ın bu iki ayrı dönemi arasında, uzun bir zaman aralığı, dil, din, ve kültür farklılıkları olmasına rağmen birtakım benzerliklerin olduğu göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki Papalığın ve Halifeliğin karşılaştıkları tehlikelerden kurtulma şekilleridir. Şöyle ki; Roma Katolik Kilisesi ilk olarak Lombard işgalinden, daha sonra da Roma soylularının tehditlerinden Charlemagne'nın askeri müdahalesiyle kurtulurken, benzer şekilde Abbasi Halifeliği Büveyhilerin Bağdat'taki baskılarından ve Fatımi destekli Arslan Besasiri tehlikesinden Tuğrul Bey'in yardımıyla kurtuluyordu. Papalık ve Halifelik, benzer tehditleri benzer yöntemler ile savuşturmuş oluyordu.

Bilindiği üzere Papalık, varlığının devamı için dünyevi bir güce ihtiyaç duymaktaydı. Hristiyanlık esaslarına göre ruhban sınıf silah kullanamayacağı için tek umut ömrünü kılıca adayandı. İslam dinince silah kullanamama gibi bir yasakla

engellenmeyen, hatta gaza ve cihadın yöneticisi konumunda olan Halifelik ise, X. yüzyıldan itibaren tıpkı Papalık gibi dünyevi bir gücün korumasına ihtiyaç duymaya başlıyordu. Çünkü siyasi otoriteleri zayıflayan halifeler askeri güçlerini büyük oranda kaybetmişlerdi. Dönemin şartları itibariyle geri kazanmaları da pek mümkün değildi. Bunun yerine eğitim ve imar işleriyle ilgilenmeye devam etmişler; dahası Büveyhilerden gördükleri kötü muameleyi Selçuklulardan görmemişlerdir.

Göze çarpan bir diğer nokta, her iki hükümdarın dinin koruyuculuğu rolünü üstlenmiş olmalarıdır. Buna karşılık Charlemagne Hristiyan dünyasında, Tuğrul Bey de İslam dünyasında büyük bir üne kavuşmuştur. Daha da önemlisi Charlemagne "*Kutsal Roma İmparatoru*", Tuğrul Bey de "*Doğunun ve Batının Sultanı*" unvanlarını elde ediyordu. İki olayın gelişiminde görünürde dini nedenlerin, arka planda ise siyasi nedenlerin olduğu açıktır. Bu kaniya varırken, söz konusu dönemin Orta Çağ olduğu ve dinin itici gücü göz ardı edilmemelidir. Ancak hükümdarların niyetleri ne olursa olsun, Yaraticıdan almayı umdukları kazancı her şeyden önce dünyada kazanmışlardır.

Olayların Hristiyanlık ve İslamiyet içerisindeki mezhepsel çatışmalara etkileri de önemlidir. Papalığın temsil ettiği Katoliklik, Charlemagne'nin imparator ilan edilmesiyle Doğu Roma'nın resmi mezhebi Ortodoksluk karşısında bir imparator tarafından desteklenme gücünü elde etmiştir. Ayrıca Papalığın hükümdarlara taç giydirme, saltanat kutsama, aforoz etme, eğitimi tekelinde bulundurma vb. yetkilerle arttırdığı otoritesi, Haçlı Seferleri için yapılan çağrıya binlerce Hristiyanın yanı sıra, imparatorların ve kralların katılmalarını da sağlayacaktır. İslam dünyasına bakıldığında Abbasilerin temsil ettiği Sünniliğin, Tuğrul Bey'in Büveyhileri ortadan kaldırmasıyla hayati bir tehlikeden kurtulduğu ve Şii Fatımiler karşısında direnme olanağı bulunduğu görülür. Aynı zamanda halifenin, hükümdarların saltanatlarını onaylama, adına hutbe okunması, din ve eğitim işleriyle ilgilenme gibi yetkileri devam etmiştir. Oysa Halifelik, Papalığın eriştiği ölçüde bir güce erişemeyecektir. Haçlı seferleri sırasında Haçlılara ve Moğol ilerleyişi karşısında da Moğollara karşı birlikte mücadele edilmesi şeklindeki telkinleri dahi büyük oranda yanıtız kalacaktır.

Donatio Pepini ile siyasi güç elde eden Papalık, Charlemagne döneminde sahip olduğu toprakları korumaya devam etmekle kalmamış; kiliseye yapılan bağışlarla ve Papalık ordusunca kazanılan zaferlerle beraber daha geniş bir coğrafyaya hükmeder hale gelmiştir. Öte yandan Halifelik, kuruluşundan itibaren dini ve siyasi gücü tekelinde bulunduran bir kurumdu. Halife, dini lider olduğu kadar devleti idare eden meşru bir hükümdardı. Ancak Büveyhiler karşısında kaybedilen siyasi güç Selçuklular döneminde geri kazanılamadı. Bunun için Selçukluların zayıflamasının beklenilmesi gerekecekti.

Orta Çağ'ın farklı dönemlerinde gerçekleşen olaylar günümüzdeki birtakım sistem ve kavram ile ilişkilendirilmektedir. Hiç şüphesiz, günümüzde kullanılan pek çok kavram ve modelin kökeni Orta Çağ'a kadar uzanır. Lakin bu çağ, toplumların kendine özgü yaşam biçimleri, dünya görüşleri ve kurallarıyla günümüz dünyasından

Orta Çağ'da Doğu ve Batı'daki Din ve Devlet İlişkilerinin Karşılaştırılmasına Bir Örnek: Charlemagne ve Sultan Tuğrul Dönemleri

apayrı bir konumdadır. Bu nedenle, günümüz kavramlarını geçmişte arama çabalarında bu farklılıkların göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin. (1986), "Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasî Halifeliği Münasebetleri", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Agibalova, Ye ve G. Donskoy. (2017), *Ortaçağ Tarihi*, Çev. Çağdaş Sümer, İstanbul:Yordam Yayınları.
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç. (2006), *Halife ve Sultan*, Çev. İlyas Kamalov, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Black, Antony. (2010), *Peygamberden Bugüne Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi*, Çev. Sevda Çalışkan-Hamit Çalışkan, Ankara: Dost Yayınları.
- Boba, Imre. (1990), *La Donatio Constantini e L'oratio del Valla a Confronto*. Angelicum: Periodicum Trimestre Pontificiae Studiorum Universitatis a Sancto Thoma Aquinate in Urbe. 67.2, 215-239.
- Boba, Imre, *The Donatio Constantini and Valla's Oratio Confronted*, <http://faculty.washington.edu/ewebb/BobaDonatioConstantini.pdf>(Son erişim tarihi, 05.05.2018,
- Cahen, Claude. (1969), "The Turkish Invasion: The Selchükids", *A History of the Crusades*, Ed. Marshall W. Baldwin, London: The University of Wisconsin Press, c. 1, 135-176.
- Collins, Roger. (1998), *Charlemagne*, London: Macmillan Press.
- Collins, Roger. (2009), *Keepers of the Keys of Heaven-A History of the Papacy*, New York: Basic Books.
- Cosman, Madeleine Pelner ve Linda Gale Jones. (2008), *Handbook to Life in the Medieval World*, New York: Facts on File, Inc.
- Deanesly, Margaret. (2005), *A History of the Medieval Church (590-1500)*, Taylor & Francis e-Library.
- Einhard. (1960), *The Life of Charlemagne*, Michigan: The University of Michigan Press.
- Fichtenau, Heinrich. (1964), *The Carolingian Empire the Age of Charlemagne*, Çev. Peter Munz, New York: Harper and Row Publishers.
- Genç, Özlem. (2013), *Birleşik Avrupa'nın Mimarı Şarlman ve Karolonj Rönesansı*, Ankara: Lotus Yayınevi.
- Genç, Özlem. (2016), *Orta Çağ'ın İlk Laik Biyografisi-Einhard Vita Karoli Magni*, Ankara: Gece Kitaplığı.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus). (1987), *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, c. 1, Ankara: TTK.
- Gündüz, Şinasi. (2015), *Hıristiyanlık*, İstanbul: İSAM Yayınları.
- Chrysostomides, Julian ve Beatrice Heuser. (2006), "Ortaçağ'da Savaş, Barış ve İnanç", *Tarih Boyunca Avrupa'da Savaş ve Barış*, Ed. Anja V. Hartmann ve Beatrice Heuser, Çev. Onur Atalay, İstanbul: Etkileşim Yayınları.

- Hasan, İ. Hasan. (1985), "Abbasilerin İkinci Dönemi (232-447/847-1055)", Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi, c.4. İstanbul: Kayıhan Yayınları,
- Henderson, Ernest F. (1903), Select Historical Documents of the Middle Ages, London: George Bell and Sons Press.
- Hitti, Philip K. (1989), Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, Çev. Salih Tuğ, c. 2, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- İbnü'l Cevzî. (2014), Abdurrahman, El-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem, Yay. Ali Sevim, Ankara: TTK.
- İbnü'l-Esir. (1991b), el Kâmil fi't-Tarih, Çev. Abdülkerim Özaydın, c. 9, İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Esir. (1991a), el Kâmil fi't-Tarih, Çev. Ahmet Ağırakça, c. 8, İstanbul: Bahar Yayınları.
- James, Edward. (1982), The Origins of France form Clovis to the Capetians 500-1000, London: Macmillan Press.
- Kapanşahin, Muhittin. (2012), "Büyük Selçuklu Sultanları ile Abbasi Halifelerinin İlişkileri", History Studies 4, Kasım, ss. 191-218.
- Kılıçbay, Mehmet Ali. (2005), "Ortaçağ'ın Orta Malı Olmadığına Dair", Doğu Batı Düşünce Dergisi 33, ss. 69-81.
- Köymen, Mehmet Altay. (1976), Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul: MEB Basımevi.
- Le Goff, Jacques. (2017), Avrupa'nın Doğuşu, Çev. Timuçin Binder, İstanbul: Literatür Yayınevi.
- Le Goff, Jacques. (1988), Medieval Civilization 400-1500, Oxford: Blackwell Publishers.
- Le Goff, Jacques. (2015), Ortaçağ Batı Uygarlığı, Çev. Hanife Güven-Uğur Güven, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Logan, F. Donald. (2002), A History of the Church in the Middle Ages, London: Routledge Publisher.
- Merçil, Erdoğan. (1992), "Büveyhiler", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. 6, ss. 496-500.
- Nelson, Jinty. (2014), "Charlemagne and Europe", Journal of the British Academy, December, ss. 125-152.
- Noth, Albrecht. (1999), Müslümanlıkta ve Hristiyanlıkta Kutsal Savaş ve Mücadele, Çev. İhsan Çatay, İstanbul: Özne Yayınları.
- Ocak, Ahmet. (2002), Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092), İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları.
- Özdemir, Mehmet Nadir. (2008), "Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi 24, ss. 315-367.
- Özgüdenli, Osman G. (2013), Selçuklular, c. 1, İstanbul: İSAM Yayınları.
- Pirenne, Henri. (2012), Hazreti Muhammed ve Şarlıman, İslam Fetihleri ve Ortaçağ Batı Uygarlığı, Çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu, İstanbul: Pınar Yayınları.
- Roberts, J. M. (2015), Avrupa Tarihi, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul: İnkılâp Yayınevi.

Orta Çağ'da Doğu ve Batı'daki Din ve Devlet İlişkilerinin Karşılaştırılmasına Bir Örnek: Charlemagne ve Sultan Tuğrul Dönemleri

- Saunders, John Joseph. (2002), *A History of Medieval Islam*, London: Taylor&Francis e-Library.
- Schâferdiek, Knut. (2008), "Germanic and Celtic Christianities", *The Cambridge History of Christianity Constantine to c. 600*, (ed.) Augustine Casiday, Frederick W. Norris), Cambridge: Cambridge University Press, ss. 63-64.
- Serdar, Murat. (2018), "Sultan Melikşah Dönemine Kadar Selçukluların Abbasi Hilafetine Dair Düşünceleri", *Selçuklu Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı*, Prof. Dr. Feda Şamil Arık'a Armağan, Türk Tarihine Dair Yazılar III, Ed. Alpaslan Demir, Ankara: Gece Kitaplığı, ss. 37-50.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. (2011), *Mir'âtü'z-Zamân fî Târih'l-Âyân*, Yay. Ali Sevim, Ankara: TTK.
- Şankıfî, Muhammed b. El-Muhtar. (2016), *Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünni-Şii İlişkileri*, Çev. İdris Çakmak, İstanbul: Mana Yayınları.
- Thatcher, Oliver J. ve Edgar Holmes McNeal. (1905), *A Source Book for Medieval History*, New York: Charles Scribner's Sons Press.
- Watt, W. Montgomery. (2013), *İslam'ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Wilson, Derek. (2006), *Charlemagne*, New York: Double Day.
- Wise Bauer, Susan. (2014), *Ortaçağ Dünyası*, Çev. Mehmet Moralı, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Zeydan, Corcî. (2012), *İslam Uygarlıkları Tarihi*, Çev. Nejdet Gök, c. 1, İstanbul: İletişim Yayınları.